

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ÉS „NÉPISMERETI” ADATOK AZ OROSZORSZÁGI ZSIDÓSÁGRÓL A 19–20. SZÁZADBAN

Adatok az oroszországi zsidóságról a 19. század első feléig

Az orosz protostatistikai irodalomban már I. Miklós uralkodása alatt megjelent az érdeklődés a birodalomban még újnak számító zsidóság iránt.¹ Különösen érdekes, hogy Oroszországban már az 1840-es években sem érte be az érdeklődő közönség a lengyelországi eredetű antijudaista zsidó népismereti irodalommal, mely bőséggel állt a rendelkezésére. A protostatistikák *beszámoltak* a birodalom zsidó lakosságáról, annak kormányzóságokénti elhelyezkedéséről, viszonyáról a nem zsidó lakossághoz. Eszerint a zsidók száma és aránya a teljes lakossághoz viszonyítva 1838-ban:²

Nyugati kormányzóságok	A zsidók száma	%-os arányuk az összzsidósághoz	Össznépesség	A zsidók aránya az össznépességhez
Volini	195 000	18,92	1 314 000	1: 6,74
Podóliai	150 000	14,37	1 548 000	1:10,29
Kijevi	103 000	10,57	1 459 000	1:14,13
Grodnói	77 000	7,49	791 000	1:10,25
Mogiljevi	83 000	8,12	846 000	1:10,11
Minszki	98 000	9,54	1 034 000	1:10,52
Kovnói	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Vilnai	128 000	12,49	1 315 000	1:10,22
Vityebszki	47 000	4,62	717 000	1:15,06
Belosztoki	36 000	3,40	251 000	1:6,95
Összesen	920 000	89,52	n. a.	n. a.
Déli kormányzóságok				
Besszarábiai	42 000	4,11	720 000	1:16,69
Jekatyerinoszlávi	6 000	0,59	791 000	1:128,84
Poltavai	16 000	1,56	1 621 000	1:100,47
Tauriai	4 000	0,24	517 000	1:125,88
Herszoni	22 000	2,17	765 000	1:34,15
Csernyigovi	18 000	1,78	1 300 000	1:70,65
Odesszai vp. ³	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Taganrogi	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Kercs-Jenyikali vp.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Összesen a déli vidékeken	109 000	10,48	n. a.	n. a.
Oroszországban lelkek szerint	1 030 000	n. a.	15 000 000	n. a.

1847-ben.⁴

Volini	174 000	16,75	1 445 000	1:8,28
Podóliai	164 000	15,79	1 703 000	1:10,36
Kijevi	135 000	12,96	1 605 000	1:11,90
Grodnói	98 000	9,43	907 000	1:9,23
Mogiljevi	88 000	8,43	931 000	1:10,60
Minszki	88 000	8,42	1 046 000	1:11,95
Kovnói	81 000	7,83	915 000	1:11,23
Vilnai	68 000	6,57	863 000	1:12,62
Vityebszki	50 000	4,83	789 000	1:15,66
Belosztoki	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Összesen a nyugati kormányzóságokban	946 000	91,01	n. a.	n. a.
Déli Kormányzóságok				
Besszarábiai	33 000	3,23	792 000	1:23,50
Jekatyerinoszlávi	4 000	0,47	870 000	1:181,81
Poltavai	16 000	1,48	1 783 000	1:114,94
Tauriai	3 000	0,28	527 000	1:204,08
Herszoni	10 000	0,98	842 000	1:81,97
Csernyigovi	18 000	1,78	1 430 000	1:77,53
Odesszai vp.	7 000	0,74	n. a.	n. a.
Taganrogi	400	0,03	n. a.	n. a.
Kercs-Jenyikali vp.	100	n. a.	n. a.	n. a.
Összesen a déli vidékeken	93 000	8,99	n. a.	n. a.
Oroszországban lelkék szerint	1 041 000	n. a.	16 697 000	n. a.

Elégge szembetűnök a belügyminisztérium által készített statisztikáknak az oroszországi, s azon belül a zsidó népmozgásra vonatkozó adatai, mintsem az bővebb magyarázatot kívánna. Érdekes a 19. század első felében kolonizált dél-oroszországi területeken megjelenő, illetve hiányzó zsidó migráció. Azon a területen szempontunkból csak jóval később történik statisztikailag is relevánsnak tekinthető áttörés.

Adatok az oroszországi zsidókról a 19. század második feléből

Az 1850-es évek végének és az 1860-as évek elejének oroszországi zsidóságának leírása volt a célja M. Berlin: *A vázlatok a zsidó népesség néprajzához Oroszországban* című művének.⁵ Berlin könyve az első tudományos igényű átfogó munka a témából Oroszországban. A könyv megírására Berlin a Császári Orosz Földrajzi Társaságtól kapott megbízást 1859-ben, egy már 1852-ben, a tudóstársaság által létrehozott kutatási program alapján.

Már könyve bevezetőjében tisztázza a szerző viszonyát kutatásának tárgyához: „E sokáig elfeledett nemzet sorsa foglalkoztatni kezdte az orosz nép jóindulatúan gondolkodó legkiválóbb férfait. Az irodalom végre feltette magának a kérdést: nem

lehetséges-e kétmillió, Oroszország hűséges alattvalóit a haza javára hasznossá tenni, ugyanúgy, ahogy hittestvéreikkel történt Európa más államaiban?”⁶ Berlin az oroszországi zsidó tárgyú szakirodalomról szellemesen állapítja meg, hogy a zsidók apológé-tái – nem szólva a zsidók ellenségeiről – gyakorlatilag nem láttak zsidókat, s megelé-gedtek mindenféle híresztelésekkel. Akik ennél mélyebben ismerték a témát, azok is egy-két általuk ismert zsidó tulajdonságai alapján tettek nemzet-karakterológiai álta-lánosításokat. Ebből fakadóan az oroszországi zsidó tárgyú szakirodalom egyoldalú, s ez a körülmény késztette Berlint könyve megírására.⁷ Berlin műve a fentiek okán reflektív jellegű, s nem mentes a korszakban kötelező nemzet-karakterológiai megfi-gyelésektől.

Berlin a zsidók külleméről szólva konstatálja, hogy közismert, még a „nagy-orosz” kormányzóságok lakói előtt is, ha máshonnan nem, úgy a képzőművészetből. Az oroszországi zsidók külső megjelenését Berlin szerint alapvetően meghatározza a korai házasság, melyben fizikailag nem teljesen érett, gyenge szülők nevelik a szü-lőkhöz hasonlóan beteges gyermekeket. Megjegyzi, hogy a zsidó gyerek már ötéves korában tanul, általában alultáplált, minek egyenes következménye a jól ismert bete-ges kinézet. Általában tudható a zsidókról, hogy viszont jóval kevesebb közöttük a szifilisz-es beteg, mint a keresztény, orosz lakosság esetében. Az oroszokkal ellentét-ben szinte teljesen ismeretlen az ivászat, a részegeskedés. Bár táplálkozásuk nem a legegészségesebb és távolról sem kielégítő, ám az a szomszédos népekéhez képest „megfontoltabb”, minek következményeként kisebb a nagyobb és végzetes járványok veszélye a zsidó közösségekben. Ugyanakkor jellegzetes zsidó betegségeként írja le Berlin a tüdőbajt, a görvélykört, a különböző szembántalmakat és az aranyeret. Ezek mellett általában jellemző az orosz zsidóságra az orosz nyelv gyenge ismerete.⁸

Érdekes adalék Berlinnek az a közlése, hogy 1845-ig az oroszországi zsidók hagyományosan sajátos és furcsa ruházatukkal is elkülönültek a környezetüktől. 1845-ben a kormány rendeletileg betiltotta a hagyományos, a környezettől kirívóan eltérő ruházatkodást. Ezt a rendeletet, mint Berlin írja, gyakorlatilag senki sem tartotta és tartatta be. Ennek okát a zsidó közösségeknek a környező világtól való befelé for-dulásában látta. Felvilágosult tudósként ír a rabbik vezette zárt zsidó közösségekről, a mikrokozmoszokról, amelyek melegágyai a mindenféle babonáknak és a sarlatánok tevékenységének.⁹

A zsidók gazdasági tevékenységéről szólva felemlíti azt a minden népben el-terjedt közhelyet, miszerint a zsidók legfőképp kereskedelemmel foglalkoznak. A konkrét zsidó foglalkozási ágakról szólva Berlin elvonatkoztat az említett „tudástól”. Megkülönbözteti az alábbi foglalkozásokat, s a hozzájuk rendelhető rétegeket a zsidó-ságon belül: 1) kis- és nagykereskedelem, 2) ún. művészeti (órások, ékszerészek) és hagyományos (a péktől a fuvarosig) kézművesek, 3) lelki foglalkozások (a rabbitól a sakterig), 4) magánszolgálat (alkalmazottak), 5) munkások (inasok, segédek, házi alkalmazottak stb.). Ez utóbbiakról szólva megállapítja, hogy a zsidó társadalom „legalját” képezik.¹⁰

Nemzet-karakterológiai szempontból érdekes általánosításokat tesz az egyes zsidók előtt álló pályákról. Eszerint minden zsidó férfi tanulmányozza vallását. Ebbéli tudományát akkor használja, ha az üzleti életben nem tud érvényesülni. Ugyanez a tudós zsidó férfi beházasodhat gazdagabb, üzleti tőkével rendelkező családba, ahol maga is vállalkozóvá válik. Ha az üzletben mégsem boldogul, még mindig elmehet rabbinak.¹¹ Tagadja a zsidók között a kasztok létét, bár társadalmi különbségekről tud, de azokat átjárhatónak tartja, mint a fenti példa is mutatja.¹² Berlin fontosnak tartja az

oroszközvélemény számára annak leszögezését, hogy „a zsidó is csak ember”. Csak remélni tudta, hogy találtnak olyan etnográfus írók, akik a kétmilliószidóságot hitelesen mutatják majd be. Azt a zsidóságot, amely orosz alattvaló. Mint írja, azért is nagy szükség van a hiteles leírásokra, mert nemcsak az orosz közvélemény valóban létező érdeklődését kell kielégíteni, de – sajnos – azok számára is hiteles képet kell nyújtani az orosz zsidóságról, „akikre e nemzet sorsa bízott”.¹³

Az oroszországi zsidókról szóló múlt századi orosz közbeszédet, irodalmi hagyományt egy kikeresztelkedett zsidó könyvével kell kezdenünk. Jákov Brafman: *A kachal könyve* című művéről van szó. Abban, mintegy belülről erősítődnek meg, adatolódnak a Lengyelországból – annak területeinek többségével együtt – átvett antijudaista ismeretek. A 18. század végének lengyel antijudaista irodalmát újította fel és „oroszosította” Brafman. Amikor a 19. század második felének orosz, zsidókra vonatkozó szakirodalmáról beszélünk, úgy mindenképp jelezni kell, hogy a kályha, a szakirodalom viszonyítási pontja Brafman műve.¹⁴ Ahogy műve, úgy személyes sorsa sem eredeti. Egy litvániai hitközség vezetőivel való összeütközés, a helyi zsidó oligarchia általi igazságtalan üldöztetés vezette valószínűleg Brafmant arra, hogy szembeforduljon saját zsidóságával. Mint szegény árva esélye sem volt, hogy az I. Miklós alatti kantonista katonai behívót megússza valamikor az 1840-es években. Azt és annak igazságtalanságát elfogadni nem volt hajlandó, ezért megszökött. A zsidó letelepedési övezetben bujdosott. A zsidók és az orosz állam által is üldözött vadból kikeresztelkedett pravoszláv lett. Az 1850-es évek végétől beinduló karrierje csúcsa volt, hogy a vilnai cenzúrahivatal zsidóügyi cenzora lett. Azt megelőzően a minszki papi szemináriumban judaisztikát tanított. Hivatalos és hivatásos zsidóügyi szakembernek mondható Brafman az Oroszországi Birodalomban.¹⁵ Műve jellegzetesen antijudaista, antiszemita írás egy kikeresztelkedett zsidótól. Sem műfaja, sem személye, helyzete az antijudaista irodalomban nem ismeretlen.

Nem kikeresztelkedett zsidó a szerzője annak a könyvnek, mely időben a legközelebb áll Brafmanéhoz, annak hatása azon egyértelműen kimutatható. A *Feljegyzés a zsidókról Oroszország nyugati vidékein* című mű szerzője a zsidó letelepedési övezetben töltött hosszú szolgálati évek után nyugállományba vonult, magas rangú orosz hivatalnok, aki kötelességének érezte, hogy átadja mindazt, ami a könyve tárgyáról fennmaradt személyes emlékezetében, s azt is, amit saját korában látott (és nézett) a témáról. A kötetben „közismert tények” és személyes „ítélkezések” váltják egymást. Az írás bevallott célja az orosz közvélemény figyelmeztetése a birodalom nyugati végein burjánzó zsidó veszedelem végzetes mivoltára. A kelet-európai antiszemita irodalomból közismert toposzokkal (a szerzőnél: tényekkel) igyekszik veszélyérzetet ébreszteni a pravoszláv orosz társadalomban. Két fő veszélyt lát és látat a szerző. Az egyik a zsidók szaporodása, ami meghaladja a „törzsökös” lakosságát. A másik veszélyt abban látja és látatja, hogy a zsidók „gyakorlatias eszközökön” túlréprezentáltak a kapitalista vállalkozásokban, s az ebből fakadó gazdasági befolyást, „hatalmat” előbb-utóbb a politikában is érvényesíteni fogják.¹⁶ A veszélyt kizárólag az 1863-as lengyel veszedelemmel tartotta mérhetőnek szerzőnk. Annak okát az erélytelen kormányzati politikában vélte felfedezni. Nyilvánvaló a könyv szerzőjének üzenete, a különböző sajtótermékekből összerakott kompilációját olyan kórusnak mutatja be, melynek általa szerkesztett és „vezényelt” hangja végső soron elér majd az illetékesekhez, akiknek „hatalmukban áll kinyújtani karjukat az úgy morálishan, mint gazdaságilag elbukó keresztény nép felé”.¹⁷

A szóban forgó könyv szerzője műve mellékletében annotált bibliográfiát közöl a témában. A tendenciózus könyv szerzője a zsidókról szóló negatív, oroszországi sztereotípiák felsorolásával és adatolásával kiváló forrásokat nyújt az etnikai sztereotípiákkal foglalkozó kutatóknak.¹⁸ Melyek azok a zsidó karakterek, melyek veszélyeztetik a keresztény (értsd: orosz) lakosságot? A zsidók eleve erkölcstelen viszonyulása a keresztények irányában (a lassan világméretűvé terebélyesedő zsidó össtszeesküvés a nem zsidó népek, nemzetek ellen, továbbá a zsidók megrontó hatása a keresztény nőkre); a zsidók „elképesztő” asszimilációja az oroszokhoz; az emancipáció; a leánykereskedelem; a zsidó föld-, kocsmá- stb. bérletek, általában a zsidó tőke terjeszkedése; a zsidók szaporasága; a zsidók kártékony erkölcsi hatása a falusi emberekre; a zsidók befolyása a művelt rétegekre, s az abból fakadó látszólag felvilágosult sajtó káros hatása a közvéleményre; a jól ismert évszázados, középkori vádak; a zsidóság mint olyan tudatos beszívárgása és hatalomra törekvése Oroszországban; a zsidó nép eredendő és javíthatatlan keresztényellenes praktikái; a zsidó kocsmabérlők és vodkagyártók tudatos, a nem zsidó lakosság erkölceit romboló tevékenysége.¹⁹

A kizárólag negatív, népi és „tudományosan antijudaista” sztereotípiákat soroló és adatoló mű először 1870-ben jelent meg, az általunk használt harmadik, bővített kiadás a szerző szerint azért vált aktuálissá, mert hiányzik az őszinte és tárgyilagos orosz nyelvű irodalom a birodalom zsidóságáról. Természetesen az N. G. álnévű szerző műve nem az első próbálkozás volt az Oroszországi Birodalom zsidóságának leírására. Szemlélete és adatainak szerkesztett egysége nem volt műfaji újdonság a korszakban.

A Feljegyzések első kiadását követően két esztendővel jelent meg egy ki-mondottan tudományos igényű, hangsúlyozottan orosz statisztikai, néprajzi leírás a nyugat-oroszországi, ukrainai zsidóságról.²⁰ Természetes módon, a számtalan hasznos adatot felhozó műből sem hiányozhattak a zsidókról szóló sztereotípiák. Azok mintegy keretezik a statisztikai, etnográfiai leírásokat. Legelsőként tudható szerzőnk szerint rólok, hogy zárt kasztot, mintegy államot alkotnak az államban. Megtudható a zsidóságról mint olyanról az is, hogy természeténél fogva gyáva, idegenkedik a vértől és a háborútól. A zsidóüldözéseknek és az őket övező megvetésnek betudhatóan fanatikusok, egymással felettébb szolidárisak és kifelé zártak. Ugyancsak a megszorító intézkedések, törvények következtében az orosz zsidóságban általánosan kifejlődtek „a csalás, a hazugság és hasonló” tulajdonságok. A legnagyobb hiányosságukként a munkától való viszolygást, s a csalásra való hajlamot említi a szerző.²¹

A „nemzet-karakterológiai” bevezetőt követően a szerző már konkrétan, a kutatás során szerzett tapasztalatokról, adatokról számol be, melyek hol cáfolják, hol árnyalják, hol épp megerősítik az előbbieket. Általánosságban megfigyelt jelenség, hogy a vizsgált területek zsidósága túlnyomó többsége gyenge egészségi állapotú, szegény, s alul- és egészségtelenül táplált. Különös, nemzeti jellegzetességként említi meg a tudós etnográfus, statisztikus, hogy a zsidók korán kezdik tanulmányaikat, korán házasodnak, s az anyanyelvük mellett legalább egy másik nyelvet beszélnek. A lakásviszonyokról szólva megrázó szegénységről tudósít. A zsidók túlnyomó többsége szegényes és túlszűfolt lakásokban él.²² Természetesen Csubinszkij is kitér a zsidók babonásságára, ám azt nem hegyezi ki, N. G.-vel ellentétben, a keresztényellenességre.²³

Csubinszkij, elődeivel ellentétben, nem tekinti egységesnek a vizsgált területek zsidóságát. Két szempontból is disztinvált a zsidók között. Egyrészt jelzi a társadalmi rétegződést. Így tud „gazdagokról”, „nagy tudósokról”, „kereskedőkről”, „ipa-

rosokról” és „kiskereskedőkről”, „önellátó szegényekről” és jelentős számú, a hitközségek által „eltartott proletariátusról”.²⁴ Másfelől a valláshoz való ragaszkodás mentén látja megosztottnak a korabeli oroszországi zsidóságot. Három nagyobb csoportot különböztetett meg: a fanatikus ortodoxokét, akiket a hászidokkal egybemos, a mérsékelt ortodoxokét és az ún. progresszíveket.²⁵

N. G.-vel szemben tud és tudósít zsidó iparosokról, munkásságról. Sommás összegzésében jellegzetes zsidó szakmáknak mutatja be a ruha-, cipő- és kalapkészítést, mely szakmák képviselőiről megjegyzi, hogy a többiekhez képest vidámabb a természetük, és a vallásban indifferensek. A szabók foglalkozását is jellegzetesen zsidó szakmának tartja, akik 2–5 fős műhelyeket tartanak fel. Az óra- és ékszeripar mellett még a zenészkedést mutatja be mint jellegzetesen zsidó szakmát. Emellett feljegyez nagyobb számú személyi és házi szolgát, valamint újdonságként gyári munkásokat is.²⁶

Csubinszkijnél ennyi és nem több a zsidókról szóló nemzet-karakterológia. Mint láhattuk, az elődeihöz képest sokkal árnyaltabb. De nézzük, milyen konkrét statisztikai adatokkal szolgál Csubinszkij művének harmadik része a délnyugati vidéki zsidó lakosságra vonatkozóan!²⁷

A Kijevi kormányzóságban:

Járás neve	Férfiak	Nők	Összesen
Kijevi	9 236	9 491	18 727
Berdicsevi	27 816	31 387	59 203
Umányi	10 611	11 597	22 208
Vasziilkovszki	12 625	13 519	26 144
Kanyevi	9 519	9 874	19 393
Radomiszli	10 170	10 969	21 139
Lipoveci	8 751	9 531	18 282
Tarascsani	8 075	9 189	17 264
Zvenyigorodi	8 075	9 189	17 264
Szkvirszki	6 998	7 654	14 652
Csigirini	7 146	7 512	14 658
Cserkaszi	6 912	7 560	14 472
Összesen	126 288	137 171	263 459

A Volhíniai kormányzóságban:

Járás neve	Férfiak	Nők	Összesen
Zsitomiri	14 935	15 089	30 024
Novogradvolini	12 082	13 643	25 725
Sztarokonsztantynovi	10 640	11 079	21 719
Kremeneyeci	9 487	10 223	19 710
Zaszlavi	9 688	10 228	19 916
Rovnói	8 720	9 050	17 770
Lucki	7 421	8 616	16 037
Dubeni	7 445	8 484	15 929
Vlagyimir-Volini	6 492	7 137	13 629

Osztrozsi	6 185	5 286	11 471
Ovrucsi	5 055	5 697	10 752
Koveli	4 078	4 386	8 464
Összesen	102 228	108 918	211 146

A Podóliai kormányzóságban:

Járás neve	Férfiak	Nők	Összesen
Kamenyec-Podóli	15 519	16 807	32 326
Balti	18 427	18 499	36 926
Braclavi	12 866	13 416	26 282
Mogiljevi	12 570	13 204	25 774
Proszkurovi	8 552	9 955	18 507
Olgopoli	8 693	9 045	17 738
Uscsici	8 583	9 025	17 608
Litini	7 952	8 503	16 455
Jampoli	6 987	7 267	14 254
Vinyicai	7 433	6 494	13 927
Leticsevi	6 816	7 020	13 836
Gajszini	6 490	6 612	13 102
Összesen	120 888	125 847	246 735

Délnyugati vidéken összesen	349 404	371 936	721 340
--------------------------------	---------	---------	---------

A délnyugati zsidóság településenkénti megoszlása:

Kormányzóság	Városban lakók	Stettben ²⁸ lakók	Falusi lakók	Összesen
Kijevi	98 032	123 909	41 518	263 459
Podóliai	70 072	151 124	25 539	246 735
Volini	69 171	105 228	36 747	211 146
Összesen	237 275	380 261	103 804	721 340

A stettben élő zsidóság egy-egy településre jutó számára is találunk Csubinszkijnál adatokat:²⁹

Lakosság	Kijevi korm.	Podóliai korm.	Volini korm.	Összesen
-200	15	20	38	73
201-500	27	33	40	102
501-1000	31	35	37	101
1001-2000	17	20	26	63
2001-5000	15	14	5	34
5001-10000	2	2	1	5
10001-15000	1	-	-	1
15001-50000	-	-	-	-
Összesen	108	124	147	379

Átlagosan 1003 lakos jut egy-egy stetlre, ez a Kijevi kormányzóságban 1138, a Podóliaiban 1218, míg a Voliniban 716 főt tesz. A legnagyobb lakosságú stetl a Kijevi kormányzóság Bélaja Cerkóv települése.

Csubinszkij részletes adatokat szolgáltat a zsidó háztulajdonlásról, a zsidó tulajdonú lakóházak számáról és becsült értékéről. A házak számának viszonyítása az össznépeességhez valóban a túlszűfoaltság képét mutatja, különösen a stettekben. A 380 261 stetl-lakó 43 186 házban élt.³⁰

Szerzőnk részletesen beszámol az általa vizsgált terület mezőgazdaságában a zsidó részvételtől. Azt roppant fontosnak és egyenletesen növekvőnek látja. A három kormányzóságban 914 bérlő 819 birtokot bérelt 516 958 gyeszjatyina földdel, évi összesen 1 509 344 rubel bérleti díjért. A részletes mezőgazdasági statisztikák mellett olyan megfigyeléseket, életképeket is közöl a zsidó mezőgazdászokról, földművesekről, melyek igen figyelemre méltóak. A szerző szerint a helyi parasztság inkább előnyben részesíti a zsidóknak való bérmunkát, mint a lengyel nemesek földjén végzendő munkát. Ennek csak egyik oka az, hogy a zsidók általában rendszeresen és rendszeresen megfizetik a bérmunkát. Másik oka az, hogy nem szidják durván a parasztot, ellentétben a helyi keresztény földbirtokosokkal és azok alkalmazottaival.³¹ A földbérlők mellett beszámol a terület zsidó földműves kolóniáiról is. 20 665 felnött zsidó nő és férfi élt és gazdálkodott ezeken a telepeken.³² A telepések nagy része volt kincstári földeken élt és gazdálkodott. A zsidók ipari tevékenységéről szólva az alábbi tevékenységeket említi Csubinszkij, melyekben a zsidók jelentősebb számban találhatók mint tulajdonosok és/vagy vállalkozók.

A cukoriparról szerzőnk fontosnak tartotta jelezni, hogy a Délnyugati vidéken 27 üzem volt zsidó kézen, ami az összes üzem 25%-a. Számítása szerint a 4 200 000–6 000 000 rubel közötti forgalom után a zsidó üzemek tiszta nyeresége évente 1 220 000 rubelre rúg. Csubinszkij ezeknél az adatoknál nem jelzi a forrást: nagy valószínűséggel saját számításaival van dolgunk.³³

A legrészletesebben tárgyalt szeszfőzést jellegzetesen zsidó ipari tevékenységként mutatja be Csubinszkij. Itt is – bevallottan – saját számításait teszi közzé a zsidó szeszfőzéssel kapcsolatban. A vizsgált területen 1869-ben 564 szeszfőzde üzemelt, melyekben 288 667 232 (nem részletezett mértékegységnyi) tiszta szeszt állítottak elő. Nincsen mindenhol adata a zsidó részesedésről ebben az iparágban. Tudja viszont, hogy Volhínia harmadik kerületében (sic!) 23 szeszfőzdeből 21-et béreltek zsidók. Ugyanott a 10. körzetben a 22-ből 18 volt zsidó kézen, míg a Kijevi kormányzóság öt körzetének 30 szeszfőzdejéből 26-ot béreltek zsidók. A fentiek alapján állítja szerzőnk, hogy a szeszfőzdek legalább 90%-a volt zsidó bérletben, absztrakcióként képes elfogadni azt a (saját) számot, mely szerint az 564-ből 500 (figyelem: kerek szám!) volt csak a zsidóké.³⁴ Természetesen (kizárólag a zsidókét említi) a szeszfőzés is roppant jövedelmező, bár azt még hozzávetőleg sem jelzi, hogy mennyire. Egy biztos, Csubinszkij szerint túlságosan is.

Csubinszkij a malomipar területén is „extrapolál”. Konkrét adattal csak az Odesszai kerület vízimalmairól rendelkezik. Ez alapján a Délnyugati vidék 6353 malma közül legalább 5730 kellett, hogy zsidó kézen legyen. A tiszta hasznot 2 300 000 rubelben adja meg (természetesen a zsidó malmokra vonatkoztatva kizárólag). Azt is tudja szerzőnk, hogy az 5730 malomból 188 zsidó tulajdonú volt, a többit bérelték.³⁵ A sőr- és mézüzemek nagy részét is a zsidók birtokolták, Csubinszkij számításai szerint jelentős haszonnal.

A feldolgozó iparban, a dohánytól az ecetiparig, a vasüzemektől a nyomdá-
kig szinte mindent a zsidók ellenőriznek Csubinszkij szerint. A zsidó tőkések osztá-
lyát 12 000 családban, illetve 720 000 lélekben adja meg Csubinszkij. Ezek azok a
zsidók és családtagjaik, akik nagytőkéseknek számítanak, s akik a Csubinszkij szerint
a hatalmas pénzeket évről évre zsebre vágják.³⁶ Csak ezek után kerülnek említésre a
stetlek lakói, a vizsgált terület zsidó népességének nagyobbik része.

Csubinszkij könyvét követte, s annak állításait tovább árnyalni, helyenként
kifejezetten cáfolni kívánta Orsanzskijnak az oroszországi zsidókról szóló, 1877-ben
megjelent könyve.³⁷ Orsanzskij szintén az oroszországi zsidó tömegek szomorú képét
vázolja elénk, ám nála teljesen hiányoznak a negatív zsidó toposzok. A könyv jelleg-
zetes kompiláció a sajtóból és a korszakban burjánzó zemsztvo- és egyéb regionális
statisztikákból. A mű kimondatlan célja a II. Sándor alatti reformok továbbfejleszté-
sének előmozdítása a zsidókra vonatkozólag. Nyugtázza a reformok jogilag kedvező
hatását a zsidókra vonatkozólag, ám egyben jelzi: a zsidó letelepedési övezetben a
gazdasági helyzet nemhogy javult volna, hanem ellenkezőleg: a reformok óta romlott.
Orsanzskij a fenti ellentmondást egyértelműen azzal magyarázza, hogy minél na-
gyobb az általános szabadság, annál zavaróbb a zsidók életét korlátozó törvények,
rendeletek sokasága. Érvelése szigorúan közgazdasági.

A zsidók gazdasági helyzetéről és az ún. zsidó gazdaságról elszomorító képet
fest Orsanzskij. Cáfolja annak kizsákmányoló – kizsákmányolóbb – és parazita jelle-
gét. Leszögezi: a zsidó letelepülési övezetben fellelhető zsidó vállalkozások, a zsidó
tőke nem a nagyiparban tevékenykedik, hanem jellemző módon a kisiparban és a
háziiparban.³⁸ Külön kiemeli a zsidó közvetítő kereskedelem sajátosságát. Azzal kap-
csolatban felteszi a költői kérdést: „Aki volt a nagy orosz városokban, tudja, milyen
erősen érződik ott a hiánya, mit gondolnak, minek? A közvetítőknél.” Ezért is, meg a
zsidók humanizálása végett elengedhetetlen a zsidók Oroszország belsejében való
megtelepülésének engedélyezése.³⁹ Cáfolja a zsidók és a nem zsidók iszákossága
közötti erős korrelációt, ahogy ostobaságnak tartja a zsidóknak a földműveléstől való
eredendő irtózását is. Mind az orosz társadalom és gazdaság, mind a zsidók kívánatos
modernizációja, asszimilációja szempontjából egyaránt elengedhetetlennek tartja
Orsanzskij az Oroszországba való letelepedés korlátainak felszámolását. Fenti állítá-
sait olyan gazdaság- és társadalomtörténeti adatokkal igyekezett Orsanzskij illusztrál-
ni, melyek önmagukban is hasznos források az oroszországi zsidóság társadalomtörté-
netének vizsgálatához. Nyilvánvalóan jóindulatúan tendenciózus szöveggel van dol-
gunk, ám a közölt adatok megbízhatóak, önmagukban nem tendenciózusak.
Orsanzskij gazdasági szemléletére tárgyunk szempontjából kiemelkedik a könyv *Az
odesszai pogrom jellegéhez* című fejezete, melyben arra a megállapításra jut, hogy a
pogromnak kizárólag az odesszai nem zsidó népesség gazdasági alapú irigysége volt
az oka.⁴⁰ De lássuk, milyen adatokat közölt Orsanzskij! A nyugat-oroszországi gyárak
és üzemek tulajdonosai 1864-ben:⁴¹

Kormányzóság	Zsidó tulajdon	Keresztény tulajdon	Külföldi tulajdon
Vilnai	12	28	6
Grodnói	98	54	29
Mogiljevi	8	41	1
Vityebszki	52	157	-
Volhíniai	216	228	22
Podóliai	91	66	59

Kijevi	32	166	8
--------	----	-----	---

A táblázattal Orsanzskij azt kívánta illusztrálni, hogy a zsidók nem túlreprezentáltak a gazdasági életben. Adatai szerint például a vilnai lakosság 11%-a volt 1860-ban zsidó, míg a kormányzóság lakosainak 8/13-a volt zsidó. Ugyanakkor az ipari üzemek negyede volt zsidó kézen. A Mogiljevi kormányzóságban a városi lakosság 6/7-e volt zsidó, az üzemek 1/6-a volt zsidó kézen.⁴² A nyugati kormányzóságokban a városi lakosság túlnyomó többsége, mint láthattuk, zsidó volt. Mivel a városok nem zsidó lakosai között jelentős számban találtatott mezőgazdaságból élő populáció, nem meglepőek Orsanzskij adatai a kereskedők és a „polgárok” számáról.⁴³ 1861-ben a Vilnai kormányzóságban 387 keresztény és 1071 zsidó kereskedő működött, ugyanakkor 35 757 keresztény, valamint 62 716 zsidó polgár élt ott.⁴⁴ Orsanzskij cáfolja a zsidó vállalkozói tőke és polgárság magas arányának hagyományos – antiszemita – magyarázatát. Szerinte a jelenség közgazdaságilag egészséges és hasznos az egész társadalom számára.⁴⁵

Figyelemre méltóak Orsanzskij megjegyzései a birodalom nyugati határai mentén iparszerűen üzött csempészetéről. Cáfolja annak kizárólag zsidó jellegét, bár nem tagadja jelentős arányát. A besszarábiai csempészekről, akik főként teával „foglalkoztak”, tudatja, hogy a zsidók mellett egy másik kisebbség játssza a főszerepet: a lipovánok.⁴⁶ (A lipovánok óhitű „szakadárok”, Besszarábia és Bukovina területén éltek. Szempontunkból érdekes körülmény, hogy a zsidókhoz hasonlóan zárt kultúrájú, nem „befogadott” kisebbség.) Az előbbieket szerzik be a teát külföldről, s hozzák át a határon, míg az utóbbiak juttatják el Odesszába, Herszonba, Nyikolajevbe. A csempészetéről általában és a zsidók szerepéről abban Orsanzskij azt állítja, hogy az elavult vámtörvények és az orosz ipari termékek minősége tehet a jelenségről. Megjegyzi, hogy a honi ipar hiánya és a külföldi termékek drágasága elleni legtermészetesebb és objektíve hasznos tevékenység épp az a csempészet, miben a vidék zsidósága kétségtelenül nagy szerepet játszik. A vidék társadalmi-gazdasági életének és a zsidók elleni megszorító intézkedések eredményének tudja be a fejlett zsidó közvetítő kereskedelem tagadhatatlan meglétét. A zsidó kereskedelem párhuzamaként említi a kaukázusi örményekét. Szigorúan közgazdasági szempontokból tarthatatlannak tartotta – és azt többször is jelezte – a zsidók birodalmon belüli megtelepedésének korlátait.⁴⁷

Nem kerülte el Orsanzskij figyelmét a zsidó mezőgazdasági kolonizáció, mely jelenség leírásával önmagában cáfolta a zsidók eredendő irtózását a földműveléstől. A Kijevi kormányzóságban a földművelő zsidók (zsidó gazdaságok) számának fejlődésére az alábbi adatokat közli:

Év	Gazdaságok száma
1810	400
1811	380
1816	94
1825	745
1834	94
1840	98
1844	350
1845	543
1865	1095

A fejlődést nem tartja kielégítőnek, annak okául a mezőgazdasági foglalkozás újszerűségét említi – mármint a zsidók esetében –, továbbá a dél-oroszországi klimatikus viszonyokhoz való nehéz és lassú alkalmazkodást. Ez utóbbiból fakad a megfigyelt magas halandóság.⁴⁸ Emellett arról is tud Orsanskij, hogy a zsidó kolonistáknak rendszeresen rossz minőségű földeket osztottak ki.⁴⁹ Az objektív körülmények mellett a zsidópolitikát említi a zsidók földművelésre való áttérése akadályának.⁵⁰

Orsanskij is hoz példákat a zsidó társadalom megosztottságára, rétegzettségére. Így a Minszki kormányzóság zsidóságának 1851-es állapotáról az alábbiakat közli.⁵¹ 100 zsidóból átlagosan 2,3 kereskedő, 4,3 földműves, 22,8 kézműves-iparos, 48,4 letelepült polgár, 22,2 nem letelepült polgár. A zsidó társadalom életkörülményei kapcsán említi Orsanskij, hogy a zsidó háztulajdonok aránya jóval kisebb, mint a zsidók aránya az össznépességen belül. Megerősíti Csubinszkij állításait a szűkös és egészségtelen lakásviszonyokról.⁵²

A „lengyel” zsidók tömegeinek szegénységével, kilátástalanságával magyarázza azt a jelenséget, hogy „Londontól Kaliforniáig, Egyiptomtól Ausztráliáig” mindenütt fellelhetők ezek a „reménytelen szűkösség elől menekülők”.⁵³ Itt érdemes egy pillanatra megállni, és jelezni, hogy az emigráns zsidóság tudatában a pogromok és azok rémképe lett később a kivándorlásra vonatkozó kollektív emlékezet, s majd a vonatkozó történetírói hagyomány központi része.⁵⁴ Úgy vélem, hogy Orsanskij magyarázata, legalábbis a századfordulóig, mindenképp közelebb áll a történelmi valósághoz, mint a pogromokról szóló történetek. Erre vonatkozóan is rendelkezünk adatokkal az Egyesült Államokból.

1880 és 1885 között 14 310 zsidó vándorolt ki Amerikába, ami az összes bevándorló 0,6%-át tette ki. 1885–86-ban 19 611 (5,9%), 1886–87-ben 29 658 (6,1%), 1887–88-ban 27 468 (5,0%), 1888–89-ben 23 962 (5,3%), 1889–90-ben 34 305 (6,1%), 1891–92-ben 69 139 (11,9%), 1892–93-ban 60 325 (13,7%), 1893–94-ben 32 943 (11,5%), 1894–95-ben 22 108 (8,5%), 1895–96-ban 32 077 (9,3%), 1896–97-ben 28 118 (12,1%), 1897–98-ban 28 118 (12,1%). A további évekből ismerünk adatokat az Amerikába bevándorló zsidóság számára, és ezen belül az oroszországi zsidóság számára vonatkozóan is.⁵⁵

Év	Zsidó bevándorlók száma	%-os arányuk	Oroszországi zsidó bevándorlók száma
1898–1899	34 415	12,0	24 275
1899–1900	60 764	13,5	37 011
1900–1901	58 098	12,0	37 660
1901–1902	57 688	9,0	37 846
1902–1903	76 203	8,9	47 689
1903–1904	106 236	13,0	77 544
1904–1905	129 910	12,7	97 388
1905–1906	153 748	13,9	125 234

Érdekes és egyben az oroszországi zsidóságról (is) szóló diskurzusra jellemzőek Csubinszkij és Orsanskij művei. Jószerivel ugyanazokat az adatokat, szakirodalmat, statisztikákat használják, csak épp teljesen ellentétes célokra. Argumentáció-

juk ugyanazon alapokra épült, ám végkövetkeztetések egymástól eltérőek. Ez nem az első és utolsó példa a vonatkozó szakirodalomban.

Mint láthattuk, az oroszországi zsidókról szóló tudósítások leginkább a zsidó letelepedési övezet zsidóságáról szóltak. Így vagy úgy, minden mű szerzője állást foglalt abban a kérdésben, hogy az övezet léte hasznos, avagy káros mind a zsidóságra, mind a birodalomra nézve. Ugyanakkor a letelepedési övezeten kívül élő zsidókról kevés adattal rendelkezünk, holott zsidók annak határain túl is megtelepedhettek, akár szakmájuk, akár végzettségük, anyagi helyzetük alapján. Gessen, a neves orosz-zsidó történész összegyűjtötte az 1880–81-es évekre vonatkozó adatokat róluk, s egy táblázatban közölte is a zsidó lakosság számát 31 kormányzóságban a letelepedési övezeten kívül. A táblázatból, nem mellékesen, az is kiderül, hogy milyen jogalapon tartózkodhattak zsidók a letelepedési övezet határain túl az Oroszországi Birodalomban.⁵⁶ Az első szám az iparosokat, kézműveseket, valamint segédekét és inasait, illetve családtagjaikat jelenti. A második szám a szabadfoglalkozásúakat, illetve családtagjaikat jelzi. A harmadik mutatja a kereskedők és családtagjaik, valamint alkalmazottaik számát.

Terület	Városi településeken		Nem városi településeken		Összesen
	Saját jogon	Családtag	Saját jogon	Családtag	
Arhangelszki	4; -; -	15; -; -	-; -; -	-; -; -	19
Asztrahányi	31; 2;	46; 4	1; -; -	-	84
Vlagyimiri	73; 6; 1	190; 6; 18	9; -; -	7; -; -	312
Vologdai	29; -; -	98; -; 6	3; -; -	10; -; -	146
Voronyezsi	78; 7; 5	226; 16; 26	58; 3; 2	126; 5; 13	565
Vjatkai	33; 2; 1	116; 1; 8	31; 1; -	100; -; 4	297
Kazányi	97; 11; 2	258; 12; 14	11; -; -	16; -; -	421
Kalugai	47; 2; 1	198; 1; 7	57; 1; 4	132; 1; 23	474
Kosztromai	46; 1; -	111; -; 6	24; -; -	44; -; -	232
Kurszki	165; 5; 4	747; 6; 12	36; 2; -	216; 4; -	1197
Moszkvai	2211; 151; 87	2959; 70; 1406	18; 1; 8	86; 4; -	7001
Nyizsegorodi	41; 5; 2	236; 12; 21	9; 2; -	40; 4; 5	377
Novgorodi	101; 8; 4	279; 5; 40	60; 4; -	246; 7; 25	862
Olonyeci	39; 1; -	87; 4; -	1; 2; -	-; -; -	134
Orenburgi	76; -; 2	162; -; 57	-; -; 4	-; -; 18	341
Orlovi	204; 14; 6	647; 8; 35	108; 1; -	389; 8; -	1423
Penzai	45; 4; 1	125; 5; 6	11; -; -	48; -; 3	249
Permi	55; 4; 1	184; 24; 5	17; -; -	55; -; -	345
Pétervári	1840; 541; 171	2884; 396; 1056	74; 7; 6	462; 18; 49	7504
Pszkovi	406; 4; 4	1090; 14; 46	186; 3; -	755; 3; 14	2526
Rjazányi	91; 5; 4	283; 5; 26	27; -; 2	91; -; -	534
Szamarai	68; 13; -	167; 31; -	7; 3; -	23; 4; -	316
Szaratovi	63; 7; 3	169; 4; 29	6; 1; 1	9; -; -	292
Szimbirszki	20; 3; -	56; 3; -	5; -; -	23; -; 1	111

Szmolenszki	249; 5; 12	1030; 18; 209	198; -; 2	713; -; 38	2474
Tambovi	86; 10; 2	282; 10; 8	32; -; 5	121; -; 33	589
Tveri	133; 9; 3	538; 26; 26	24; 1; -	93; 5; -	858
Tulai	76; 4; 1	261; 2; 8	14; 1; -	45; -; -	412
Ufai	18; 11; -	90; 35; -	-; 3; -	19; 9; -	185
Harkovi	630; 81; 164	1154; 73; 435	173; 1; 4	633; 9; 1	3608
Jaroszlavli	54; 11; 1	147; 25; 10	9; -; -	25; -; 7	289
Összesen	7109; 927; 432	15 135; 817; 3520	1213; 41; 38	4545; 81; 237	34117

A fenti táblázatban szereplő zsidók nem tekinthetők a birodalomban élő zsidóság reprezentatív mintájának. Nem szerepelnek abban a szibériai, az őshonos kaukázusi és közép-ázsiai zsidók. Ez utóbbi két csoport nem csak nyelveikben különbözött az európai Oroszország zsidóságától.

A legtöbb iparos (köztük gyárosok) és a kereskedők az oroszországi zsidóság legmagasabb régióiból kerültek ki. A kereskedők közül például a legmagasabb vagyoni cenzushoz kötött, az oroszországi polgárság ún. első céhébe tartozók élvezhették a költözés és letelepedés szabadságát. Nyilvánvalóan érdekes, mikrotörténeti szinten pedig roppant beszédes lehet az a körülmény, hogy a saját jogon a zsidó letelepedési övezet határán túl élő iparosok, segédek stb. létszámához képest (7109 fő) mekkora a családtagok száma (15 135 fő). Abból kitűnik, hogy egy-egy iparosra, segédre stb. 2,13 családtag jutott. Ezzel szemben érdemes megfigyelni a szabadfoglalkozásúak hasonló adatát. Ott az egy saját jogon a zsidó letelepedési övezet határán kívül élőre 0,88 családtag jut. Az is érdekes, bár számszerűleg nem jelentős, hogy a saját jogon „hiányzó” kereskedőkre többször is jut valóságos „rokon”, vagy inkább alkalmazott. Még egyszer: a fenti táblázatban szereplők nem reprezentálják az oroszországi zsidóságot, ám az arról alkotandó képben feltétlen helyük van. Különösen figyelemre méltó ezen adatok összehasonlítása a közel két évtizeddel későbbiekkel. Az első és az Oroszországi Birodalomban utolsó modern népszámlálás (1897) adatai precízen rögzítik a századforduló zsidóságának területi megoszlását, gazdasági és társadalmi helyzetét, műveltségi és egészségügyi viszonyait.

Az 1897-es népszámlálás

Az Oroszországi Birodalom első és egyben utolsó modern népszámlálásának zsidó vonatkozású adatait a Zsidó Telepedési Társaság (Jevrejszkoje Kolonizacionnoje Obszesztvo) három kötetben kiadta. A három vastag kötet, s különösen az utolsó rendkívül értékes társadalomtörténeti forrásokat tartalmaz a századforduló oroszországi zsidóságára vonatkozóan. Szinte minden, az 1917 előtti orosz zsidó történelemtől szóló munka a zsidóság gazdasági-társadalmi helyzetéről szólva az 1897-es népszámlálás adatait említi. Ahogy általában az orosz(országi) társadalom történetéről szóló szakirodalomban is leginkább az 1897-es adatokat használják, és extrapolálják a forradalom előtti két évtized leírásához. Nem véletlenül. Az 1897-es népszerűírás során a hétköznapi életig lebontva vették fel az adatgyűjtők az összeírt népességre vonatkozó adatokat.

Így történt az oroszországi zsidók esetében is. Természetesen nem volt külön „zsidóösszeírás”, a zsidókra vonatkozó adatokat koruk legkiválóbbjai közé tartozó statisztikusok, etnográfusok, közigazdászok állították össze külön kiadványban. Erre a célra a zsidó tudományos társaság külön statisztikai bizottságot hozott létre L. M. Bramszon vezetésével. Az alábbiakban a nagy vállalkozás harmadik kötete alapján ismertetünk néhány fontosabb statisztikai adatot az oroszországi zsidóság 1897-es területi elhelyezkedésére, demográfiai és kulturális (civilizációs) helyzetére vonatkozólag.⁵⁷ A modern statisztikai irodalomban, mint például a szóban forgó kötetben, már alig, vagy épp egyáltalán nem találunk népismereti (vád-, vagy apologetikus nemzet-karakterológiai) megfigyeléseket. Számokat, adatokat lelünk fel benne, mely számokat és adatokat a szerkesztő és segítői minimális mértékben kommentálták. Így mi sem tehetünk másként, mint követjük forrásunk belső szerkezetét, logikáját.

Elsőként nézzük a zsidó letelepedési övezet lakosságára, annak településtípusonkénti elhelyezkedésére vonatkozó adatokat. Érdekes jelenség a falun élő zsidók egyenetlen eloszlása régióként. A Lengyel Királyság zsidóságának 13,34%-a élt falun, míg a többi 15 kormányzóságban majd' 20%-os az arányuk. Ez utóbbiakban 711 355 falusi zsidó volt, szemben az előző 176 199-ével. A különbség oka egyrészt a Lengyel Királyság sűrűbb településhálózatában, másrészt iparilag fejlettebb mivoltában keresendő. Különösen szembetűnő ez a Lengyel Királyság két kormányzóságában, ahol a legfejlettebb ipart találhatjuk: a Kalisi kormányzóságban a falusi zsidók aránya 7,2% volt, míg a Varsóiban ugyanez az arány 8%.⁵⁸

Érdekes a falun élő zsidóság számának dinamikája az 1881-es és az 1897-es esztendő között. A letelepedési övezet 15 kormányzóságában 580 285 fő – az összes zsidó 20%-a volt falun élő, míg 1897-ben 711 355 -en éltek falun. Arányuk 20% maradt. Érdemes megjegyezni, hogy az 1881-es Ideiglenes Rendelkezéseket követően sok stetl, kisváros faluvá vált formálisan, mivel a rendelkezések következtében a falun lakás bizonyos előnyökkel járt a stetlben, vagy városban éléshez képest.

Mielőtt folytatnánk az adatközlést, szeretnék emlékeztetni idézett 19. századi szerzőink és különösen a pietikus szándékkal agitáló Orsanzskij adataira és tényeire. Mint látni fogjuk, az 1897-es népszámlálás igen sok ponton ellentmond idézett szerzőinknek, s különösen Orsanzskijnak. Vegyük csak például a zsidóság Orsanzskijnál hangsúlyozott „beteges természetét”!

Egyértelmű, hogy az Oroszországi Birodalom nyugati, zsidók lakta kormányzóságaiban szignifikánsan kisebb volt a gyermekhalandóság, mint a birodalom más vidékein. A zsidóknál a gyermekhalandóság mutatója alacsonyabb volt, mint bármely más felekezetenél, beleértve a katolikusokat (lengyelek, litvánok), a lutheránusokat (észtek, lettek, németek), nem szólva a pravoszlávokról.⁵⁹ Ez az adat annyiban figyelemre méltó, hogy, mint azt láthattuk, a zsúfolt és egészségtelen településekben élő zsidókról a közvélekedés azt tudta, hogy betegesebbek az átlagosnál. Ugyanakkor a korfa alsóbb (az idősebb korra vonatkozó) „ágai” keskenyebbek a zsidók esetében, mint a birodalom más felekezetű népeinél. Ebben a statisztika összeállítója a korai halált adja meg okul. Ám ehhez járult a kivándorlás is. Száz zsidó férfit a Kovnoi kormányzóságban 113 nő jutott, míg a Minszki kormányzóságban ez az arány majd' 107 volt. Az Északnyugati kerület kormányzóságaiban 100 munkaképes zsidó férfit 108,9 nő jutott. A Lengyel Királyság területén 105,7, a Délnyugati vidéken 105,1, míg a Délkeleti kerületben 101,4 volt a megfelelő szám.⁶⁰ Ha a korcsoportos bontást figyeljük a két szélsőséges kormányzóságban, az északnyugati Kovnoi kormányzóságban száz 10–19 éves férfit 119 nő jutott (a Tauriaiban 105), a 20–29 éves

korosztályban ez a szám 134 (84), a 30–39 év közötti korosztálynál 135 (85), a 40–49 évesben 127 (86), az 50–59 év közötti korosztályban 117 (92) nő jutott száz férfira. A hatvan év feletti korosztálynál megfordul az arány, száz 60–69 év közötti zsidó férfira 94 (86), míg a hetven év fölöttiekre 78 (91) nő jutott.⁶¹

Berlin népismereti munkájában tényként közli, hogy a zsidók fiatalabban házasodnak, mint a környező népek. Az 1897-es adatok ennek épp ellenkezőjéről tanúszkodnak. Jelentősen későbbi korban házasodtak a népszámlálás adatai szerint a zsidók, mint a nem zsidók.⁶²

A konkrét betegségek számbavételekor sem igazolódtak a korábbi évtizedek pietikus, vagy épp ellenkező irodalmának állításai az oroszországi zsidóság beteges természetéről. 1000 zsidóra 0,35 (a birodalmi átlag 0,56) vakon született, 0,66 (1,41) megvakult, 0,93 (0,96) süketnéma, 0,35 (0,27) néma és 0,98 (0,94) „elmeháborodott” jutott. Orszanszkij állítása a jellegzetesen zsidó szembajokról a statisztikákban nem igazolódtak. Az „elkorcsosulás” jelensége – a lengyeleket kivéve – alacsonyabbnak mutatkozott a letelepedési övezet zsidóságánál, mint más népeknél, az oroszoktól a németekig bezárólag.⁶³

Oroszország zsidóságának „asszimilációjára” alapvető fontosságú forrás az összeírtak anyanyelv szerinti megoszlása.⁶⁴ Eszerint a zsidó (jiddis) anyanyelvűek száma 5 054 300 fő volt, ami az össz zsidóság 96,90%-a. Orosz anyanyelvűnek vallotta magát 67 063⁶⁵ (1,28%), lengyel anyanyelvű volt 47 060 fő (0,90%), német anyanyelvű volt 22 782 fő (0,44%), egyéb indoeurópai nyelvű volt 12 001 fő (0,28%), grúz anyanyelvű volt 6047 fő (0,12%), török–tatár nyelvű volt 4718 fő (0,09%), litván és lett anyanyelvű volt 1103 fő (0,02%), egyéb, nem felsorolt anyanyelvű 548 fő (0,01%), nem adott meg anyanyelvet 183 fő.

Érdekes a zsidó anyanyelvű, más felekezetűek megoszlása felekezetek szerint. 8856 nem zsidó vallású, zsidó anyanyelvű lelkét írtak össze 1897-ben. Ezek közül 4841 pravoszláv, 2129 katolikus, 861 lutheránus, 383 karaim, 304 mohamedán, 165 szakadár óhitű, 173 egyéb felekezetű volt.⁶⁶ Ezek is mutatói az oroszországi zsidóság „asszimilációjának”. Az anyanyelvre és a felekezeti hovatartozásra vonatkozó adatok arra utalnak, hogy az oroszországi zsidóság *en masse* kulturálisan meglehetősen homogén volt.

A „műveltségi” adatok a fentieknek némiképp ellentmondó képet nyújtanak. Mielőtt rátérnénk a konkrét számokra, jeleznünk kell, hogy az 1897-es népszámlálás során kizárólag az olvasni tudást vették számba az összeírók, ellentétben az európai gyakorlattal, ahol az írni és olvasni tudás volt az alap. Bruckusz különböző okoknál fogva kizárólag az orosz nyelvű „olvasni tudásra” hoz fel összehasonlító adatokat. Ezek szerint a zsidó férfiak 32%-a, míg a nők 17,5%-a olvasott oroszul. A 10 évnél idősebb zsidó lakosság 32,4%-a olvasott oroszul, a férfiak esetében ez az arány 45%-os. Természetes módon a városi zsidóság körében volt elterjedtebb az orosz nyelv aktív ismerete. Érdemes összevetni az orosz nyelven való olvasás elterjedtségét az egyes népek között.

A németek 29,1%-a, a zsidók 24,6%-a,⁶⁷ az oroszok 30,5%-a, a lettek és litvánok 22,8%-a, míg a lengyelek 20,5%-a olvasott oroszul. A birodalom lakosságának 1897-ben mindössze 16,8%-a olvasott oroszul.⁶⁸ Ugyanakkor a városi népességen belül a fenti arányok nem mutathatók ki. Az ottani összevetésből a zsidók még a lengyelekhez és az oroszokhoz képest is „rosszabbul” jöttek ki. Természetes módon a zsidó letelepedési övezeten kívül élő zsidóság soraiban jóval magasabb volt az oro-

szul olvasók aránya. A délnyugati kormányzóságokban a letelepedési övezetben is jóval magasabb volt a többi kerülethez képest az oroszul tudók aránya.⁶⁹

Emlékezhetünk, hogy az 1880-as évek elején valamivel több mint harminc-négyezer zsidó élt az európai Oroszországnak a zsidó letelepedési övezeten kívüli kormányzóságaiban. 1897-ben a letelepedési övezeten kívül élő zsidók száma – az őslakosnak számító balti, közép-ázsiai, kaukázusi zsidósággal és a Szibériába száműzöttekkel együtt – 316 478 fő volt. Ha ebből levonjuk a mintegy 90 ezresre taksált „aborigens” zsidóságot és a száműzötteket, a fejlődés akkor is jelentős az elmúlt másfél évtized alatt.⁷⁰ Elhelyezkedésükre vonatkozóan is rendelkezünk adatokkal. A Baltikumban 82 156, az ún. európai Oroszország belső kormányzóságaiban 129 065, a Kaukázusban 56 783, Szibériában 34 792, Közép-Ázsiában 13 682 volt a számuk.⁷¹

Az alapvető demográfiai adatokat az 1897-es népszámlálást feldolgozó háromkötetes zsidó tárgyú statisztikai munka második kötetéből vettük. Most lássuk, milyen adatokat lehet a zsidó lakosság társadalmi struktúrájáról, szakmánkénti megoszlásáról megtudni a sorozat harmadik kötetéből.⁷² Az elején kell jeleznünk, hogy a népszámlálást végzők a munkával kapcsolatos 22-es táblát a nemzetiségi megoszlás szerint kizárólag a megkérdezett anyanyelve alapján vették fel. Így az alábbiakban hiányozni fognak azok a nem túl jelentős számú asszimilálódott zsidók, akik nem „zsidó anyanyelvűnek” vallották magukat. Itt természetesen a lengyelországi eredetű, jiddisül beszélők hagyományos tömegeiről lesz szó. Nem lesz szó a tatár anyanyelvű krími zsidókról, a kaukázusi zsidókról, s a perzsa anyanyelvű buharaiakról sem, nem is szólva a nyelvileg asszimiláltakról, akiknek számáról fentebb már említést tettünk. Itt kell megjegyezni, hogy a szovjet korszak etnikai definíciós nehézségeihez hasonló, bár kisebb mértékű problémák az 1897-es népszámláláskor is felbukkantak. Annak meghatározására, hogy ki a zsidó, a felekezeti, illetve az anyanyelven alapuló nemzetiségi szempont már 1897-ben is eltérő adatokat hozott ki. 5 215 805 zsidó vallású embert írtak össze (beleértve a nem nagyszámú, a magyarországi szombatosokhoz hasonlító orosz „zsidózókat”), míg zsidó nemzetiségüként 5 063 074 főt regisztráltak. A fenti két különböző szám – halmaz – közös metszete 5 053 205 fő volt.⁷³ A táblázatban a nagyobb foglalkozási csoportok szerinti megoszlását adjuk a felmért zsidóságnak.⁷⁴ Az adatok nemcsak a keresőket, hanem családtagjaikat is jelzik.

Foglalkozási csoportok	Lelkek száma	%-os arányuk
Mezőgazdaság	179 400 ⁷⁵	3,55
Ipar	1 793 937 ⁷⁶	35,43
Szállítás és távközlés	201 027 ⁷⁷	3,98
Kereskedelem	1 956 852	38,65
Magánszolgálat, házi szolgák, napszámosok	334 827	6,61
Állami és közszolgálati alkalmazottak, szabadfoglalkozásúak	264 638 ⁷⁸	5,22
Meghatározatlan foglalkozásúak	278 638	5,49
Fegyveres erők	54 277	1,07
Összesen	5 063 596	100,00

A legjelentősebb megélhetési ág a kereskedelem volt. Legtöbben, 584 500-an az élelmiszer-kereskedelemből éltek (a hústól a gyarmatáruig bezárólag), leginkább kiskereskedelmi méretekben (szatócsok). 221 500-an gabonakereskedelemből éltek, textil- és ruhakereskedelemből 159 000-en. Építő- és tüzelőanyag-kereskedelemből 122 500-an, élőállat-kereskedelemből 78 500-an, házaló kereskedelemből 69 500-an, ahogy a közvetítő kereskedelemből is annyian, italkereskedésből 56 500-an, míg bórkereskedelemből 51 500-an éltek.⁷⁹

Orszanskij pátoszát folytatja Bikermannak a zsidó letelepedési övezetről szóló monográfiája. Már az 1897-es népszámlálás adataival igyekszik mondanivalóját, a letelepedési övezet fenntarthatatlanságát alátámasztani. Szerinte a zsidókat korlátozó törvények megszüntetése „józsátság, tisztesség és igazságosság kérdése”.⁸⁰ Bikerman is hangsúlyozza, hogy mennyire az előítéletek befolyásolják a közvélekedést a zsidókérdésben az ismeretek helyett.⁸¹ Érvelése kettős. Egyfelől morális, másfelől gazdasági alapon racionális. Ez utóbbira használja az 1897-es népszámlálás adatait, különösen a zsidók ipari és kereskedelmi tevékenységére vonatkozóan a nyugati kormányzóságokban.⁸² Egyértelműen hasznosnak tartja és láttatja a zsidók gazdasági szerepét a letelepedési övezetben. Bikerman érvelése szerint az egész Oroszországi Birodalomban a gazdasági fejlődés motorjai lehetnének a zsidók, ha a letelepedési övezet határát lebontanák, a zsidókat sújtó törvények megszüntetésével együtt. A szerző a pontos és fontos statisztikai adatok felhozásával nem éri be. Gondolatmenetét erősítendő, morálisan is igyekezett alátámasztani mondanivalóját. Nem kevesebbet állít Bikerman, minthogy a zsidóság a „népek tanítója”,⁸³ melynek nem asszimilálódnia kell, hanem a környező népeknek és különösen az oroszoknak válna hasznára, ha maga asszimilálna a zsidósághoz. Ennek egyetlen alternatíváját ismeri szerzőnk: a barbár provincializmust.⁸⁴ Érdekes, s a valósághoz inkább közeleli megállapítást tesz művének végén, mintegy kívülről is megerősítendő mondanivalóját. Ezek szerint a külföldön megforduló oroszoknak gyakran vetik szemére a hivatalos Oroszország zsidópolitikáját. Ezt, mint szerzőnk írja, minden külföldet járó orosz ismerheti és ismeri is.⁸⁵

A forradalom után

A bolsevik párt belső kommunikációjának legfőbb eszköze, a Bolsevik című folyóirat 1928-ban fontos tanulmányt szentelt a Szovjetunió zsidó lakossága társadalmi struktúrájának.⁸⁶ A tanulmány alcíme figyelemre méltó: *Az antiszemitizmus kérdéséhez.*

Lengyelország, valamint a balti államok függetlenné válásával Szovjet-Oroszország jelentős, hagyományosan zsidók lakta területeket veszített el. A zsidók számának csökkenéséhez hozzájárultak a polgárháborús idők kegyetlen pusztításai, a szinte rutinná vált szadista pogromok, s a kivándorlás. A hajdanvolt „ötmillió” zsidóság száma az 1926-os szovjet népszámlálás alapján 2 680 000 főre olvadt. A krími, grúziai és közép-ázsiai zsidók, valamint a karaimok kivételével ez a szám 2 601 000.⁸⁷ Túlnyomó többségük az Ukrán SZSZK-ban (1 574 00 fő) lakott. Természetesen magas volt számuk a Belorusz SZSZK-ban (407 000), s ami a forradalmak következménye, hogy az Orosz FSZSZK-ban 567 000 zsidót számoltak össze.

Az írni-olvasni tudásban mindkét nemnél magasban az elsők voltak a Szovjetunióban a zsidók.⁸⁸ E körülmény, valamint az a tény, hogy a hagyományos orosz értelmiség gyakorlatilag *en bloc* bojkottálta a bolsevik hatalmat, vezetett a szovjet zsidóság szociális és foglalkoztatási átrendeződéséhez. Az 1917 előtt a zsidók elől gyakorlatilag elzárt államapparátusban tömegével jelentek meg a zsidó alkalmazottak.

A zsidó alkalmazottak tömeges beözönlése az államapparátusba a forradalom első éveire datálódik. Azt követően számuk stabilizálódott.⁸⁹ Larin agitatív statisztikai dolgozatában nem áll meg a forradalom előtti (jórészt 1897-es) és az 1926-os állapotok szembesítésénél, hanem jó évtizedre előre jelzi a szovjet zsidóság vágyott társadalmi, foglalkoztatási helyzetét. Nézzünk erre egy példát! (Ne feledjük, Larin írása 1928-as!)⁹⁰

Foglalkozási ág	Forradalom előtt	1926–28	1938
Munkások	15%	19,4%	28%
Alkalmazottak	10%	28,0%	28%
Földművesek	2%	8,6%	20%
Kézművesek	23%	20,8%	15%
Kereskedők, egyebek	50%	23,2%	9%

Az nyilvánvaló, hogy egy kereskedősegéd a 19. század végén – jobb híján – éppúgy alkalmazotként könyveltetett el, mint a húszas évek állami, párt-, vagy éppen tanácsi apparátusában dolgozó közalkalmazott. Tehát a forradalom előtti 10%-nyi alkalmazottat ne azonosítsuk a forradalom utáni zsidó alkalmazotti tömeggel!

Különösen jelentős a zsidó lakosság növekedése a fővárosokban. 1920-ban Moszkvában 28 263, míg Pétervárott 25 529 zsidó élt. 1926-ra 131 ezerre, illetve 84 ezerre duzzadt számuk. Az egész Orosz Föderációban 566 000 volt a számuk (Larin azonos forrás alapján 567 ezer zsidóról tudott az OFSZSZR területén). A századfordulóhoz képest a legmagasabb belső migráció a központi, orosz városok irányába a zsidó lakossághoz fűződött. Tömegesen jelentek meg olyan településeken, ahol addig alig éltek zsidók. Jelentős hányadukat sejthetjük Larin adatainak tisztviselőiben és családtagjaiban.

Larin utópikus elképzelésében az 1938-as esztendőre a legnagyobb mozgást a nagyipari munkásság és a (nyilvánvalóan szövetkezeti) parasztság irányába jósolja. Ebbéli mondatait vágyteli gondolatnak kell ma már tartanunk. Ám Larin írása – ne feledjük, mint minden történeti forrásnak, írásnak a saját kora a legfontosabb kontextusa – a NEP korszak végén, a szocialista iparosítás előestéjén keletkezett. Egy olyan korban, melyben a hívő bolsevikok meggyőződése volt, hogy a szovjet társadalom az 1930-as évek közepére túllesz a sosem látott (ám tervezett) civilizációs ugráson, s megvalósul a szocialista társadalom, az annak megfelelő szocialista embertípussal. Amit Larin tett 1928-ban az több volt, mint matematikai extrapolálás. Az hitből fakadó előrelátás és tervezés volt, ott és akkor.

Az orosz-zsidó etnográfus és társadalomkutató Sz. Dimanstejn a Nagy Szovjet Enciklopédiában, szintén az 1926-os népszámlálás alapján némileg más adatokat közöl, mint Larin.⁹¹

Szociális csoportok	Abszolút számuk	%-os arányuk
Munkások	130 018	14,9
Alkalmazottak	204 777	23,3
Szabadúszók ⁹²	184 268	21,0
Családi vállalkozók	75 778	8,7

Vállalkozói családtagok	88 219	10,1
Munkanélküliek	81 895	9,3
Egyebek (meghatározhatatlan foglalkozással, bérmunkást alkalmazó vállalkozók)	111 982	12,7
Összesen	876 937	100,0

De térjünk vissza Larin adataihoz! Larin írásának agitatív éle nem a szovjet zsidóság felé irányul. Mint írja: „Most, tíz évvel a forradalom után, mint azt láthatjuk, óriási változások történtek. Ezek a változások nem önmagukban érdekesek, hanem segíthetnek az antiszemitizmus utóbbi időkben tapasztalt környezetének kiderítésében.”⁹³ Tehát, mint azt a 19. századi szerzőknél már megszokhattuk, a zsidókról való beszéd ismét nem önmagáért való, önmagában népszerű tudományos publicisztika tárgya nem lehet. De mint azt tettük a régi szerzőknél, úgy Larinnál is koncentráljunk a konkrét adatokra! Már csak azért, mert számunkra itt és most azok tűnnek érdekesebbnek, mintsem azok ilyen vagy olyan korabeli értékelése. Természetesen, ahol szükséges, jelezzük azt is, mint eddig is megtettük.

Láttuk, hogy Larin milyen magas növekedést „tervezett” be az ipari munkás zsidók számában. Erre a megelőző tíz esztendő kevés alapot adott. Bárhogy is játszott a számokkal (a háziipari dolgozókat is a munkásokhoz sorolta), azt kénytelen volt leszögezni, hogy a forradalom előtt az üzemi, gyári munkásság száma az oroszországi zsidóság között mindössze 23 000 volt.⁹⁴ Néhány oldallal lejjebb bevallja, hogy a nagyipari proletariátus – a szocializmus kiválasztott népe: a munkásosztály – aránya a zsidóság körében igen lassan nőtt a forradalmat követő évtizedben. Csak hozzávetőleges számot tudott adni: valamivel több mint negyvenezerre tette az új zsidó munkásság számát.⁹⁵

Utóirat

Larin jóslatát a megvalósult szovjet iparosítás hiúsította meg. Az uralkodó munkásosztály sorait a kuláktalanított és kolhozosított falvakból töltötték fel. A „szovjet csoda” kétkezi alkotói nem a zsidó munkásosztályból kerültek ki. Míg az első ötéves terv alapvetően nem befolyásolta a Szovjetunió zsidóságát, annak demográfiai, társadalmi helyzetét, addig az 1939 őszen megkezdődött politikai változások annál inkább. Kelet-Lengyelország, a balti államok – köztük elsősorban Litvánia – és Besszarábia anektálása hatalmas tömegű, a forradalom előtti kulturális, társadalmi állapotokat jobban, s kényszerűen megőrző zsidó tömegek szovjet állampolgárrá válását jelentette. Ugyanezt a zsidóságot érintette legfőképp a holokauszt, a kelet-ukrajnai és dél-oroszországi együtt. A nagyszerű litván-zsidó író, Grigorij Kanovics által megkapóan és realista empátiával leírt hagyományos kelet-európai, jellemzően jiddis nyelvű zsidó kultúrát és életformát pusztította el a második világháború.

1959-ben 2 268 000 zsidó élt a Szovjetunióban. Egyötödük (20,8%) vallotta magát zsidó anyanyelvűnek, amibe a jiddis mellett a „hegyi zsidók” iráni és a buharai zsidók török eredetű nyelve is beleértődött.⁹⁶ A hatvanas évektől kezdődően a szovjet zsidóság száma folyamatosan csökkent. 1970-ben már több mint félmillió volt a különbség a húsz évvel korábbi állapothoz képest.⁹⁷ Pontosabban 2 151 000 volt a létszámuk. A fogyás 20%-os volt, aminél nyilvánvalóan magasabb a kivándorlók aránya. 1979-re a szovjet zsidóság lélekszáma jócskán kétfélmillió alá süllyedt:

1 811 000 főre.⁹⁸ A Szovjetunió utolsó éveiben sosem látott tömegekben hagyták el a zsidók hajdani hazájukat. 1989-re mindössze 1 378 000-en maradtak, akiknek már csak 11,1%-a vallotta magát „zsidó anyanyelvűnek”.⁹⁹ Az összeomlást követő években a korábbiakhoz képest is hatalmas méretűnek nevezhető, szervezett kivándorlás volt tapasztalható a volt Szovjetunióból a zsidóság körében. Ez az utolsó évtized fejleménye már egy nagyobb, kortárs népvándorlás része. 2000-re az Orosz Föderációban mindössze 268 000-en maradtak a zsidók. Hogy az arányokat érzékeltessük, 1959-ben az Orosz Föderáció területén 875 307 zsidót számoltak össze.¹⁰⁰

A hosszú tépelődés után végül is az Izraelbe kivándorlás mellett döntő író, Grigorij Kanovics búcsúzóul, mintegy magyarázandó döntését, azt mondta, hogy véget ért népe – a kelet-európai zsidóság – története. Kivándorlása ímígyen több mint szimbolikus aktus. Az valóban egy történet – mely történetet Kanovics oly sok szép írásában örökítette meg – végét jelentette. A történet szereplőit, azok utódait követte írójuk Izraelbe. A szovjet zsidóság legfőbb tömegeinek legújabb kori kivándorlása azonban már nem tárgya jelen írásnak.

Jegyzetek

¹ A kapitalizmus előtti korszak oroszországi zsidóságára: *Eisenbach, Artur*: Emancypacja Żydów na zemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim. Warszawa, 1988. Eisenbach művéhez hasonlóan a kelet-európai, lengyel-, majd oroszországi zsidóság politikátörténetére fókuszál egy másik alapmű, *Klier, John Doyle*: Russia gathers her Jews. The Origins of the „Jewish Question” in Russia. 1772–1825. Northern Illinois University Press, Dekalb, Illinois, 1986. Nem kifejezetten zsidó szempontú, ám roppant hasznos történeti demográfiai mű, melyben részletesen tárgyaltnak a 18. század utolsó harmadának oroszországi demográfiai és nemzetiségi változásai *Kabuzan, V. M.*: Narodü Roszszii v XVIII veke. Csiszlennozt’ i étnicseszkijszozstav. Moszkva, 1990.

² *B. M (Miljutin)*: Usztrojsztvo i szosztovanie evrejszkih obszesztv v Roszszii. Izd.: Minisztersztvo Vnutrennih Del. Szanktpeterburg, 1849–1850. Idézi: *Gesszen, Ju.*: Isztorija evrejszkogo naroda v Roszszii. Leningrad, 1925–1927. T. II. 102.

³ Városparancsnokság.

⁴ Uo. 102.

⁵ *Berlin, M.*: Ocserk étnografii evrejszkago narodonaszelenija v Roszszii. Szanktpeterburg, 1861.

⁶ Uo. IX.

⁷ Uo.

⁸ Uo. 1–6.

⁹ Uo. 11–16.

¹⁰ Uo. 36–39.

¹¹ Uo. 35.

¹² Uo. 47–51.

¹³ Uo. 47.

¹⁴ *Brafman, Jakov*: Kniga Kagalja. Vilna, 1869. Franciául is – a lengyel mellett – megjelent Brafman könyve. *Brafman, S.*: Livre du Kahal. Matériel pour le judaïsme en Russe et son influence sur les populations les quelles il existe. Odessa, 1873.

¹⁵ Brafman életére: *Paperna, A. I.*: Iz nikolaevszkoj éphi. Voszpominanija. In: Perezsitoe. T. II. Szanktpeterburg, 1913. 1–53. Paperna Vilnában járt jesivába, s ott ismerte is személyesen Brafmant. Vö. *Kratkaja Evrejszkaja Énciklopedija*. T. I. Jeruszalim, 1976. 533–534.

¹⁶ *N. G.*: Zapiszka o evrejah v Zapadnom Krae Roszszii. Tret’e dopolnennoe izdanie. Moszkva, 1882. A kötetet a Szent Szinódus nyomdájában nyomták.

¹⁷ Uo. I–VII.

¹⁸ Uo. 127–207.

¹⁹ Uo. 127–137.

²⁰ *Csubinszkij, P. P.*: Trudü étnograficseszkoj ékspedicii v Zapadno-Ruszszkij Kraj (sznarjazsennoj Imperatorszkim Ruszszkim Geograficseszkim Obszesztvom). Jugo-zapadnij otdel’. Materialü i

- iszzledovanija. T. VII. Szanktpeterburg, 1872. Evrei – poljaki – plemena nemaloruszszkogo proiszhozsdenija.
- ²¹ Uo. 3–5.
- ²² Uo. 13–22.
- ²³ Uo. 55–58.
- ²⁴ Uo. 74.
- ²⁵ Uo. 75–80.
- ²⁶ Uo. 89–98.
- ²⁷ Uo. 175–176.
- ²⁸ A letelepedési övezet jellegzetes zsidó kisvárosainak jiddis neve. Oroszul: mesztecsko.
- ²⁹ Uo. 179.
- ³⁰ Uo. 180–182.
- ³¹ Uo. 185.
- ³² Uo. 186–188.
- ³³ Uo. 190.
- ³⁴ Uo. 190–191.
- ³⁵ Uo. 193.
- ³⁶ Uo. 196.
- ³⁷ *Orszanskij, I. G.*: Evrei v Roszszii. Ocserki ékomiczeszkago i obszesztvennago bita ruszszkih evreev. Szanktpeterburg, 1877.
- ³⁸ Uo. 11–13.
- ³⁹ Uo. 82–84.
- ⁴⁰ Uo. 156–174.
- ⁴¹ Uo. 17.
- ⁴² Uo.
- ⁴³ Oroszországban a polgárság a korszakban – már bő két és fél évszázada – vagyoni cenzushoz kötött réteget jelentett. A különböző vagyoni helyzetű polgárokat három ún. céhbe sorolták.
- ⁴⁴ Uo. 24.
- ⁴⁵ Uo. 25–28.
- ⁴⁶ Uo. 66–67.
- ⁴⁷ Összegzésként három pontban fogalmazta meg gazdasági érveit. Uo. 92–93.
- ⁴⁸ A letelepedési övezetben a zsidók halandósága jócskán felülmúlta a keresztény lakosságét. 1840-es évekből származó adatok szerint több mint kétszeres volt a halandóság a zsidók között, mint keresztény szomszédaiknál. Uo. 153.
- ⁴⁹ Uo. 128–129.
- ⁵⁰ Uo. 129–133.
- ⁵¹ Uo. 137.
- ⁵² Uo. 146–150.
- ⁵³ Uo. 151.
- ⁵⁴ Az amerikai kelet-európai zsidóságról szóló megkapó sikerkönyv is a pogromokat említi a kivándorlás fő okaként. *Howe, Irving*: World of our fathers. The journey of East European Jews to America and the life they found and made. New York, 1980. 30., 60., 131–132., 322., 493.
- ⁵⁵ *Gornberg, B.*: Zur Emigrationsfrage. An den internationalen sozialistischen Kongress zu Stuttgart. Einwanderung und Auswanderung der Arbeiter. Im Auftrage des Allgemeinen Jüdischen Arbeiterbundes in Littauen, Polen und Russland. Genf, 1907. 54–55.
- ⁵⁶ *Gessen*: i. m. T. II. 210. alapján
- ⁵⁷ *Bruckusz, B. D.*: Sztatisztika evrejszkago naszelenija. Bűpuszk III. Raszpredelenie po territorii demograficeszkie i kul'turmie priznaki evrejszkago naszelenija po dannüm perepisi 1897 g. Szanktpeterburg, 1909.
- ⁵⁸ Uo. 5.
- ⁵⁹ Uo. 12.
- ⁶⁰ Uo. 18–20.
- ⁶¹ Uo. 28.
- ⁶² Uo. 25–29.
- ⁶³ Uo. 30–33.
- ⁶⁴ Uo. 35. Jellemző, hogy a letelepedési övezeten kívül eső európai orosz vidékek zsidóságának 87,2%-a vallotta anyanyelvének a „zsidót”, míg a szibériaiaknak 92,3%-a. Uo. 37. Tadzsik nyelvű volt 4895 fő. Uo. 38.
- ⁶⁵ Ezek közül 44 328-an a letelepedési övezetben laktak. Uo. 40.

- ⁶⁶ Uo. 46.
- ⁶⁷ A férfiaknál jóval kisebb a különbség: 32,9, illetve 32,0%.
- ⁶⁸ Uo. 47–49.
- ⁶⁹ Uo. 51–54.
- ⁷⁰ Uo. 58.
- ⁷¹ Uo. Prilozsenie. Tablica 5.
- ⁷² *B. D. Bruckusz*: Profeszionál'nij szosztav evrejszkogo naszelenija Roszszii po materialam pervoj vszeobscsej perepisci naszelenija proizvedennoj 28 janvarja 1897 goda. Szanktpeterburg, 1908.
- ⁷³ Uo. 3.
- ⁷⁴ Uo. 5.
- ⁷⁵ Földművelésből ezek közül 163 500-an éltek.
- ⁷⁶ Ruhakészítésből élt 782 ezer, azaz az iparosok 43,6%-a. Jelentős még a mezőgazdasági feldolgozó (az összeírtak 3,62%-a), az építő (3,01%), a fémfeldolgozó (2,92%), a fafeldolgozó (2,76%), a textilfeldolgozó (1,85%), illetve az állati termékeket feldolgozó (1,43%) iparban dolgozók száma.
- ⁷⁷ Alapvetően a fuvarozásról van szó (171 000 lélek).
- ⁷⁸ Ezt a számot szaporíthatta azok zöme, akik zsidó vallásúnak, de nem zsidó anyanyelvűnek vallották magukat (163 000), főként a szabadfoglalkozású kategóriában.
- ⁷⁹ Kerekített számok. Uo. 7.
- ⁸⁰ *Bikerman, I. M.*: Cserta evrejszkoj oszedloszti. Szanktpeterburg, 1911. 151.
- ⁸¹ Uo. 137.
- ⁸² Uo. 34–102.
- ⁸³ Uo. 2–4.
- ⁸⁴ Uo. 138.
- ⁸⁵ Uo. 127.
- ⁸⁶ *Larin, Ju.*: Szocial'naja sztruktura evrejszkogo naszelenija SZSZSZSR (K voproszu ob antisemitizme). Bol'sevik, 1928. 15. 40–55. Vö. *Uő*: Evrei i antisemitizm v SZSZSZSR. Moszkva–Leningrad, 1929. Larin ez utóbbi monográfiája a Bolsevikben közölt tanulmányának kibővített és jobban adatolt változata. Annak gondolatmenete és lényege megegyezik a Bolsevik-beli tanulmányával, úgyhogy a továbbiakban azt használjuk forrásként.
- ⁸⁷ Bol'saja Szovetszkaja Énciklopedija. (a továbbiakban: BSZÉ) T. 24. Moszkva, 86.
- ⁸⁸ A nőknél 69%-os, a férfiaknál 76%-os volt.
- ⁸⁹ *Larin*: i. m. 42. Az 1926. decemberi állapot szerint a kereső zsidóság – 1 040 000 fő – 28%-a volt alkalmazott.
- ⁹⁰ Uo. 55.
- ⁹¹ BSZÉ. T. 24. 87. Hogy némileg tovább relativizáljuk a számokat, egy a forradalom utáni demográfiai változásokat elemző történeti tanulmány 2 407 200 főben adta meg a zsidó népesség számát. *Poljakov, Ju. A.*: Sztrana szovetov vo vremja obrazovanija SZSZSZSR: nacional'nij szosztav naszelenija. 68. A számadatok megbízhatóságára ld.: *Nove, Alec-Newth, J. A.*: The Jewish population. Demographic trends and occupational patterns. In: Kochan, Lionel (ed.): The Jews in Soviet Russia since 1917. Oxford–London–New York, 1978. 132–167.
- ⁹² Az eredetiben: ogyinocski.
- ⁹³ *Larin*: i. m. 42.
- ⁹⁴ Uo. 41.
- ⁹⁵ Uo. 45.
- ⁹⁶ *Ezsegodnik Bol'soj Szovetszkoj Énciklopedii*. 1960. Moszkva, 7.
- ⁹⁷ *Hamer, Richard*: Bürger zweiter Klasse. Antisemitismus in der Volksrepublik Polen und der UdSSR. Hamburg, 1974. 226.
- ⁹⁸ *Ezsegodnik Bol'soj Szovetszkoj Énciklopedii*. 1980. Moszkva, 11.
- ⁹⁹ *Narodnoe hozjajsztvo SZSZSZSR*. Moszkva, 1990.
- ¹⁰⁰ *Itogi vszeszozujnoj perepisci naszelenija 1959 goda RSZFSZR*. Moszkva, 1963.